

Sociální stratifikace a struktura; sociální mobilita a změna

Úvod do teoretické problematiky a konkrétního výzkumu

FRANTIŠEK CHARVÁT

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Analyzujeme-li současný stav v pojetí sociální stratifikace a sociální struktury, zjistíme, že jejich sémantické i pragmatické diference v soudobém sociologickém poznání jsou nejasné, doposud neprecizované.

Lze postřehnout na jedné straně tendence považující sociální stratifikaci za hlubší, jemnější prostředek teoretických konstrukcí i empirické praxe, než jaký představuje kategorie sociální struktury. Na druhé straně lze snadno nalézt autory, kteří sociální strukturou rozumějí síť relevantních vztahů mezi sociálními skupinami daného společenského celku; v tomto směru pak pouze jisté aspekty stratifikačního přístupu vcházejí do výzkumu a teorie sociální struktury, která tak představuje do značné míry nesrovnatelný pojem s kategorií sociální stratifikace. Existují i taková pojetí, která de facto ztotožňují sociální strukturu se sociální stratifikací, ale i taková, která považují sociální strukturu za neempirickou součást sociologických teoretických konstrukcí, zatímco „prostředím“ sociální stratifikace je konkrétní sociální výzkum. V žádném případě tedy nelze uvedené přístupy považovat za jakýmkoli způsobem ztotožnitelné.

Rozmach používání obou kategorií lze zhruba zařadit do týchž časových období, tj. zejména do doby poválečné.

Nesporně však je stratifikační přístup úzce vázán na sociální empirismus severoamerické sociologie. Stratifikací je v tomto pojetí chápáno rozčlenění společnosti (jako souhrnu jedinců) na strata, přičemž tato strata obsahují příslušníky dané společnosti, homogenní z jistých hledisek. Je pochopitelné, že obecně vzato lze takových stratifikací uvést velmi mnoho; teorie stratifikace – tak jak vzniká v historickém kontextu nejnovější buržoazní sociologie – pak je dána tím, že kritéria, podle nichž danou společnost stratifikujeme, tj. členíme na strata, se omezují pouze na relevantní z hlediska sociologického přístupu, přičemž základním problémem se stává

tzv. problém konzistence stratifikací (oněch relevantních). Pojem konzistence stratifikací lze zhruba precizovat následovně: předpokládáme, že uvedené stratifikace mají stejnou dimenzi (tj. stejný počet strat) a jsou uspořádány – jinými slovy je určena vertikální hierarchie strat jednotlivých stratifikací. Konzistence jisté soustavy stratifikací pak je dána počtem těch příslušníků společnosti, kteří „leží“ ve stratech téhož stupně vertikální hierarchie ve všech stratifikacích. Pojmem konzistence stratifikací pak stratifikační teorie přecházejí od vlastních stratifikací k jistému typu jejich vztahu: zde by také bylo možno hledat její souvislosti s konceptem sociální struktury, vymezeným jako síť vztahů mezi sociálními skupinami. To však nebývá obvyklé.

Stupeň konzistence relevantních stratifikací pak určuje ve stratifikační teorii tzv. stupeň stratifikovatelnosti společnosti: je-li značný, pak se ve stratifikační teorii jednotlivé relevantní stratifikace, charakterizované tzv. dílčími statusy (což je obsahová charakteristika strat jednotlivých hierarchizovaných stratifikací), skládají v globální stratifikaci, opět hierarchizovanou a charakterizovanou tzv. sociálním statutem (jako obsahovou charakteristikou globální stratifikace). Tak lze zhruba charakterizovat základní osnovu stratifikačních teorií – pochopitelně, že dalším podstatným problémem je onen výběr souboru relevantních stratifikací, resp. relevantních dílčích sociálních statusů, které v ontologické rovině vtiskují základní rysy stratifikačnímu přístupu. K těmto problémům se však vrátíme později.

Teorie sociální struktury, resp. tzv. strukturální přístup v sociologickém poznání, nedisponuje tak ucelenou metodologickou kostrou a aplikabilitou v konkrétním sociologickém výzkumu jako teorie stratifikace.

Strukturální přístup je značně frekventován v teoretických spekulacích soudobého sociologického poznání a vyznačuje se

značnou variabilitou pojetí u různých autorů: proto lze dojít k závěru, že závažným faktorem nejasnosti sémantických a pragmatických diferencí sociální stratifikace a struktury je především značná vágnost kategorie sociální struktury společnosti. Důsledkem obsahové a metodologické nejasnosti o shodnosti a rozdílnosti těchto sociologických přístupů bývají „zkratové závěry“ např. následujícího typu: není nikterak řídkým jevem kvalifikovat třídní strukturu jako speciální dichotomický typ sociální stratifikace a eo ipso chápat sociální stratifikaci jako jemnější, detailnější přístup, shodný se sociálně strukturálním přístupem.

Při rozboru vzniku a rozvoje teorie sociální stratifikace a sociální struktury nelze však setrvat pouze u vnitřní, obsahové analýzy těchto sociologických přístupů; je nutno vkomponovat do hodnotícího komplexu i sociálně historické souvislosti a determinace. Z tohoto hlediska je nutné především zdůraznit, že na rozdíl od nesporných a pozitivních gnoseologických a metodologických inovací, které stratifikační přístup představuje, zcela jednoznačně vzniká jako prostředek dezideologizace sociálního poznání, jako antipřístup k třídnímu výkladu společenské reality; i když se na prvý pohled může zdát toto tvrzení příkré a příliš absolutní, je nutné si uvědomit, že jakýkoli gnoseologický přístup k zkoumání sociální reality nelze oddělit od jeho ideologických závazků (byť byly i „neideologické“ – neboť „neideologie“ je jen krajním případem ideologie) na vstupech a zejména výstupech poznávacího procesu. Tuto kontrapozici stratifikačního a třídního přístupu k poznání sociální reality de facto souhlasně reflektují ti marxističtí sociologové, kteří zastávají stanovisko vyššího gnoseologického efektu stratifikačního přístupu před sociálně strukturálním (a v jeho kontextu třídním) přístupem (aniž by pochopitelně – v duchu toho, co bylo řečeno výše – tyto přístupy adekvátním způsobem odlišili).

V řečišti myšlenek a poznávacích konstrukcí tohoto žánru pak přirozeně vznikají ve své podstatě hluboce antimarxistické teze o překonání třídního přístupu k zkoumání sociální skutečnosti právě stratifikačním přístupem: jaké ideologicko-politické souvislosti – ústící přirozeně do revizionistických závěrů – tato kon-

cepce přináší, dokázala „neideologická“ minulost naší sociologie (viz publikace P. Machonina a kol.: *Československá společnost*, Epocha 1970).

Pokusíme se v dalším o nástin řešení marxistického pojetí sociální stratifikace a struktury a o postižení jejich základních diferencí; rovněž tak i o začlenění kategorie mobility a sociální změny do kontextu této fundamentální sociologické problematiky. Tím je také dán smysl a cíl této práce, která si však neklade nárok podat odpovědi na vysoce aktuální otázky v celé jejich šíři: je pouze prvním přiblížením k jejich myšlenkovému jádru, poznávací osnově.

Stratifikace jako výraz sociální diferenciace

Pohyb sociálních celků, růst civilizace v kontextu dlouhodobých společenských proměn světa kolektivní lidské existence je provázen široce založeným procesem vzestupu složitosti společnosti: je to dáno mimo jiné hlubokými přeměnami v povaze lidské práce jako základního prvku společenské praxe, nárůstem populace a jejich výrobních i spotřebních dispozic, extenzivním i intenzivním rozmachem materiální a informačně tvůrčích řídicích činností atd.

Vývoj společností soudobého světa je tedy bezesporu charakterizován neustále se zesilujícím procesem diferenciace jednotlivých členů společnosti, tzn. sféry rozlišitelnosti společenských individuí se neustále zmnožují. Tento jev nazýváme procesem *sociální diferenciace* společnosti: představuje vysoce senzitivní prostředek k poznání sociální reality. (Přitom však ne všechny dimenze – směry – sociální diferenciace stejně ovlivňují fundamentální sociální charakteristiky dané společnosti – k tomu však až později.)

Výrazem či řezem procesu sociální diferenciace je soustava tzv. stratifikací dané společnosti: každá z nich představuje rozklad soustavy jejích členů podle příslušného stratifikačního kritéria, vyjadřujících jednu z dimenzí sociální diferenciace. Poznamenejme, že nelze ztotožňovat dynamický proces sociální diferenciace s relativně deskriptivním prostředkem poznání, jaký reprezentuje soustava sociálních stratifikací; učiníme-li přesto – v slovesné formulaci takové ztotožnění či záměnu sociální diferenciace sociální stratifikací, je nutno tuto okolnost správně interpretovat

v duchu výše uvedené kvalifikace příslušných kategorií z hlediska míry dynamiky, kterou obsahují.

Poznamenejme dále, že soustavu stratifikací dané společnosti budeme také nazývat stručně *stratifikačním prostorem dané společnosti*.

Jak bylo ostatně řečeno již výše – stratifikační teorie zpravidla omezuje stratifikační prostor dané společnosti na souhrn jistých relevantních stratifikací; v souladu s tímto redukujícím opatřením budeme analogicky hovořit o *stratifikačním prostoru společnosti redukovaném z hlediska relevance vstupu do sociologického poznání*.

Růst sociální diferenciace se pochopitelně projevuje rozšiřováním stratifikačních prostorů, resp. jejich redukcí z hlediska relevance vstupu do sociologického poznání.

Důležitým faktem stratifikačních úvah je skutečnost, že nespádají do oblasti dynamiky společenského pohybu: vyjadřují pouze stav sociální diferenciace, aniž by obsáhly ony dynamické stimuly, které vcházejí do souhrnu příčin procesu sociální diferenciace. Každé „uchopení stratifikačního arzenálu“ k cílům explikovat sociální dynamiku dané společnosti je neúměrné, neorganické a ve své podstatě nemožné, a proto zcela chybné. Stratifikační prostor – jako důležité deskriptivní zachycení dynamického procesu sociální diferenciace – je totiž předmětem dynamické explikace společenského pohybu, nemůže být proto jejím prostředkem.

Prozatím jsme o stratifikaci hovořili pouze v jejím horizontálním smyslu – tj. neuvažovali jsme o situacích, v nichž jednotlivé elementy jednotlivých stratifikací, tj. strata, jsou hierarchicky uspořádána: to však znamená, že jsme proces sociální diferenciace chápali rovněž v jeho horizontální formě. Zkušenost však ukazuje, že některé diferenciační procesy sociální reality mohou kromě prostého faktu separace svých příslušníků do strat obsahovat i další skutečnost – totiž že tato strata jsou hierarchicky uspořádána (event. je vhodné je jako hierarchicky uspořádaná chápat). Svým obsahem mohou být tato hierarchická uspořádání v různých historicko-sociálních kontextech různá: mohou vyjadřovat sumarizovanou subjektivní hierarchizaci, kterou jednotliví příslušníci společnosti

přisuzují soustavě obsahových charakteristik daných stratifikací, ale naopak – mohou být dána i soustavou ideologicko-vědeckých východisek (charakterizujících daný společenský typ), jakož i zcela spekulativně subjektivní zkušenosti či záměrem nositele výzkumu sociální stratifikace apod. Kvalifikovat správně zdroj hierarchické rozrůzněnosti, tj. uspořádání strat, je závažným sociologickým problémem figurujícím ve výzkumu stratifikace: chybá hodnocení mohou mít své závažné negativní důsledky ve společenské praxi samotné. Nesporně však není možno chápat proces sociální diferenciace, a tedy i stratifikaci jako jevy mající nehierarchický charakter, tzn. vždy lze nalézt takové komponenty, dimenze sociální diferenciace, resp. stratifikace, které jsou hierarchicky uspořádány – tzn. jejich elementy jsou *vertikálně odlišený*. Proto v tomto případě hovoříme o vertikální komponentě procesu sociální diferenciace (někdy zkráceně o vertikální sociální diferenciaci), resp. o vertikální komponentě stratifikačního prostoru společnosti (je možno zkráceně hovořit o vertikálním stratifikačním prostoru).

Shrňme na závěr této části: stratifikace je výrazem dynamického procesu sociální diferenciace. Komplexní sociální růst je vyjádřen v této rovině růstem stratifikačních prostorů společnosti, jinými slovy růstem soustavy dílčích statusů (postavení) – o těch budeme někdy hovořit též jako o elementárních sociálních statusech, které rozrůžňují jednotlivé příslušníky společnosti (jelikož elementární sociální statusy představují obsahové charakteristiky jednotlivých stratifikací, hovoříme také o prostoru elementárních sociálních statusů, resp. o prostoru elementárních sociálních statusů redukovaném z hlediska relevance vstupu do sociologického poznání, resp. o vertikální komponentě prostoru elementárních sociálních statusů). Hledat vztahy mezi jednotlivými elementy dané stratifikace, tj. vnitřní vztahy elementárních sociálních statusů, znamená hlouběji analyzovat stratifikace jako takové, tj. elementy daného stratifikačního prostoru (popř. jeho redukované části), avšak nikoli přesahovat rámec stratifikačního přístupu jako takového. O vztazích tohoto druhu budeme hovořit jako o vnitřních vztazích dané stratifikace či jako o vnitřních vzta-

zích elementárního sociálního statusu. Každý příslušník společnosti je tedy při aplikaci stratifikačního přístupu charakterizován souhrnem určitých hodnot elementárních sociálních statusů; nicméně však procesem svého odlišování od ostatních členů společnosti představuje i aspekt integrace tohoto rozrůznění už v zárodečné podobě tím, že na sebe váže tyto rozrůzněné charakteristiky: v této roli však vystupuje také celá společnost, která v dialektické rovnováze obsahuje jak procesy sociálně diferenciací, tak i procesy společenské integrace.

Struktura jako výraz sociální integrace

Komplexní sociální růst se vyznačuje výraznými projevy společenského rozrůznění, sociální diferenciace. K tomu však, aby daná společnost fungovala dynamicky jako celek, je nezbytné, aby diferenciací procesy byly integrovány ve vyšší organickou kvalitu sociálního pohybu. Sférou integračních procesů je stratifikační prostor dané společnosti, resp. jej determinující soustava diferenciací procesů.

Cílem sociální integrace je spojit rozrůzněné, nalézt podstatu rozrůznění a začlenit ji do uceleného schématu společenského celku. Důležitým nástrojem pro zachycení a explikaci procesů společenské integrace je kategorie sociální struktury: při jejím vymezení nevycházíme ze společnosti jako souhrnu individuí, ani ze soustavy strat (dílcích sociálních seskupení), ale z celého souhrnu sociálních stratifikací. *Elementy sociální struktury jsou totiž celé stratifikace*: sociální struktura je tedy vztažena k stratifikačnímu prostoru společnosti tím, že v sobě zahrnuje vztahy mezi jeho elementy. Není tedy kategorie sociální struktury ztotožnitelná s jednotlivými sociálními stratifikacemi, neboť je – metaforicky řečeno – jakousi „soustavou stratifikací na soustavě stratifikací“, tedy výraznou kategorií vyššího typu, která váže, kontaktuje jednotlivé stratifikace jako výslednice diferenciací procesu, čímž vyjadřuje integrační směry sociálního pohybu.

Je pochopitelné, že takto chápaná sociální struktura jako výraz sociální integrace není pouhou myšlenkovou konstrukcí: její reálnost je právě dána objektivně existujícími vazbami, vztahy mezi diferenciací vzniklými rozdíly, které jsou tímto způsobem integrovány do společenského celku.

Výše jsme hovořili o stratifikačním prostoru jako o deskriptivním výrazu dynamického procesu sociální diferenciace; proto jsme upozornili na „statičnost“ stratifikačního přístupu. Podobně i kategorie sociální struktury je deskriptivním záznamem, řezem dynamického procesu sociální integrace; proto i „strukturní“ přístup – přestože v deskriptivním kontextu představuje vyšší kvalitu než „stratifikační“ přístup – rovněž nepřesahuje rovinu popisnosti. Důležité však je, že organická kombinace stratifikačního a strukturního přístupu vyčerpává z deskriptivního hlediska dialektiku diferenciací a integračních procesů v kontextu dané společnosti.

I když jak stratifikační, tak strukturní charakteristiky dané společnosti nespádají svou podstatou do oblasti dynamiky sociálního pohybu, je nutné si uvědomit, že k položkám dynamiky společenského vývoje vede cesta jedinečně přes dotvořenou komplexní deskripci procesu sociální diferenciace a integrace, tedy přes kategorie sociální stratifikace a struktury. Jak bylo řečeno výše, sociální struktura vchází do poznávacího procesu v tom okamžiku, kdy začíná analýza vztahů mezi jednotlivými stratifikacemi: tyto vztahy opět mohou mít různý obsah. O jednom z nich jsme se zmínili u příležitosti tzv. konzistence jistého vybraného souhrnu stratifikací. O této relaci na jisté části stratifikačního prostoru budeme hovořit jako o konzistentním vztahu mezi stratifikacemi. Nutno tedy zdůraznit, že pokud tzv. „stratifikační“ přístup k poznání sociální skutečnosti pracuje s pojmem konzistentního vztahu na stratifikačním prostoru, přesahuje vlastně do oblasti „strukturního“ přístupu. Nicméně představuje přesah do sociální struktury pouze v jejím dílčím aspektu, neboť vyjadřuje stupeň shodnosti, resp. rozdílnosti daných stratifikací. Je tedy „ryzím“ pokračováním diferenciace do oblasti stratifikací samotných. Nedůležitější sférou sociální struktury dané společnosti jsou ty její položky, které vyjadřují příčinné vztahy mezi stratifikacemi: zde se v prvním sledu objevují výrazy dynamických aspektů sociálního pohybu. O příčinných vazbách mezi jednotlivými stratifikacemi můžeme hovořit obrazně řečeno „z pozic“ dynamiky sociálního pohybu. Tím je dán organický vztah sociální struktury k dy-

namickým položkám sociálního poznání. K těmto otázkám však až později. Nyní se zastavme u dalšího problému sociologické analýzy společnosti, totiž u problému sociální mobility a společenské změny, z nichž prvá figuruje výrazně v kontextu buržoazní sociologie jako „jakási náhražka“ absence nedeskriptivního přístupu v rámci stratifikačního pojetí sociální reality.

Sociální mobilita jako vyjádření stratifikačního pohybu; společenská změna jako výraz pohybu sociální struktury

V celku sociálního vývoje se pochopitelně mění jak stratifikační prostor, tak sociální struktura dané společnosti. V rámci stratifikačního přístupu byla vytvořena tzv. teorie sociální mobility, která je založena na analýze změn v jednotlivých stratifikacích. Sociální mobilitu lze chápat v podstatě dvojím způsobem: 1. jako pohyb jednotlivých příslušníků či jistých předem určených skupin příslušníků společnosti v rámci stratifikačního schématu – v tomto smyslu budeme hovořit o sociální mobilitě v individuálním smyslu; 2. jako pohyb celých stratifikačních celků, tj. jednotlivých stratifikací – v tomto případě budeme hovořit o sociální mobilitě v komplexním smyslu.

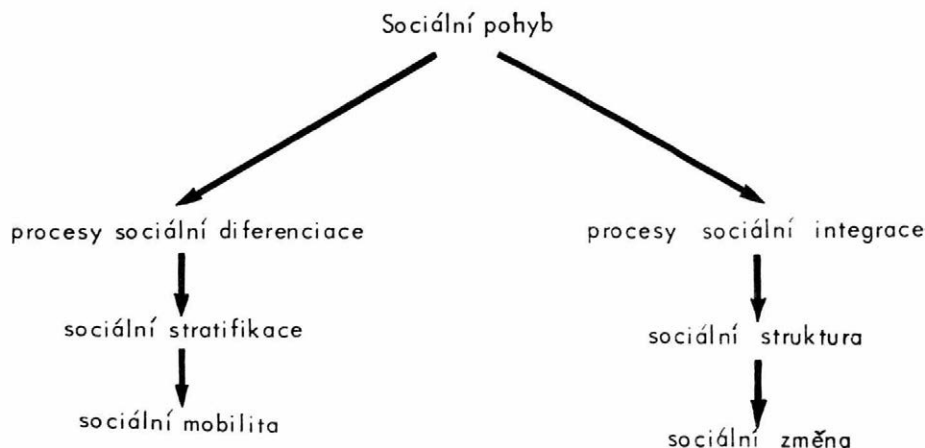
Nutno říci, že v rámci empirické sociologie převážně figuruje pouze výzkum sociální mobility v individuálním smyslu, zatímco sociální mobilita v komplexním smyslu (která ostatně musí být „vytvořena“ sociální mobilitou v individuálním smyslu) není explicitním předmětem empirického výzkumu. Proto budeme v dalším hovořit pouze o sociální mobilitě (a bu-

deme mít na mysli sociální mobilitu v individuálním smyslu).

Sociální mobilita je zkoumána ve svých intrageneračních, resp. intergeneračních aspektech apod. Je však deskriptivním vyjádřením stratifikačního pohybu, a proto de facto obohacuje stratifikační teorie pouze o kinematické aspekty (tj. popisné aspekty sociálního pohybu). Je zachycením procesu sociální diferenciacie v jistých časových úsecích, nepřispívá však k jeho dynamickému postižení. Je rozložením stratifikačního prostoru do časové dimenze.

Podobně jako sociální mobilita vyjadřuje proměny stratifikačního prostoru (ovšem ty, které jsou „uvnitř“ daného kontextu stratifikací, nikoli změny v elementárních sociálních stavech), tak kategorie společenské změny je výrazem proměn sociální struktury, proměn integračních procesů v rámci sociálního vývoje.

Nelze tedy zaměňovat sociální mobilitu se společenskou změnou: děje-li se to, pak jde o nesprávná ztotožnění diferenciací a integračních procesů sociálního pohybu. Zpravidla takový postup vyjadřuje určité ideologické imperativy, kterými se snaží redukovat sociální poznatky do výlučné deskriptivní roviny. Řekli jsme totiž výše, že cesta k dynamickému pochopení a vysvětlení společnosti a jejího pohybu vede jedině přes komplexní deskripci sociální skutečnosti, tzn. jak přes analýzu sociální mobility (stratifikace – diferenciací procesů), tak i přes analýzu společenské změny (sociální struktury – integračních procesů). Setrvání na bázi stratifikace pak „usnadňuje“ nemožnost obsáhnout dynamické stránky společenského vývoje.

Zde býváme obvykle svědky dosti paradoxní situace: zatímco kategorie sociální mobility obohacuje skutečně stratifikační přístup o časovou dimenzi — a přibližuje jej tím stavu, kdy je plně schopen stát se předmětem dynamické analýzy, fakticky je této kategorie užíváno jako „dynamického argumentu“ stratifikační teorie, čímž dochází k její neorganické separaci od dynamických aspektů sociálního pohybu (viz schéma na str. 360).

Dynamika sociálního pohybu; třídní pojetí dynamické explikace sociální stratifikace a struktury, sociální mobility a změny

Dynamickou komponentou sociálního poznání rozumíme souhrn poznatků, které vyjadřují příčiny empiricky získaných deskriptivních údajů o dané společnosti. V našem případě jde tedy o postižení příčinné hierarchie při vznikaní procesů sociální diferenciace a integrace, resp. jejich změn, tj. sociální stratifikace a struktury, resp. sociální mobility a změny.

Podkusme se blíže charakterizovat obsah těchto dynamických úvah. Předně je nutno vycházet ze skutečnosti, že mezi diferenciálními a integračními procesy, tj. mezi sociální stratifikací a strukturou existuje reálný, dialektický vztah, což znamená, že v příslušné časové posloupnosti jisté aspekty sociální stratifikace determinují sociální strukturu (pochopitelně nelze tento příčinný vztah chápat „úzkostlivě“, ale v tom smyslu, že daná charakteristika sociální stratifikace vymezuje prostor možných stavů sociální struktury — v tomto smyslu i nadále chápeme jakékoli „příčinné vazby“) a naopak, jisté aspekty sociální struktury determinují podoby stratifikačního prostoru dané společnosti.

Dynamické hledisko sociálního poznání tedy v tomto smyslu uzavírá sociální stratifikaci a strukturu v jednotný celek.

Kromě toho však podstatnou roli v analýze dynamiky sociální stratifikace a struktury, a tedy i sociální mobility a společenské změny hrají problémy příčinných hierarchií v jejich rámci. Znamená to zhruba nalézt v stratifikačním prostoru takovou jeho podčást, která v určitých mezích určuje jeho celkovou podobu: to je de facto problém nalezení takových soustav stratifikací, které na základě existujících

strukturních vztahů v stratifikačním prostoru determinují celý stratifikační prostor a podobně: nalézt v soustavě strukturních vztahů mezi jednotlivými stratifikacemi takovou její podsoustavu, která určuje celou sociální strukturu dané společnosti.

Analogicky lze charakterizovat dynamická hlediska i v oblasti sociální mobility, resp. společenské změny, tzn. nalézt ty podstatné souhrny stratifikačních, resp. strukturních změn, které určují už stratifikační, resp. strukturní změnu v celém jejím rozsahu.

Tím jsou dány základní typy dynamických zákonitostí vývoje sociální stratifikace, resp. sociální struktury. Vidíme tedy, že přesahují zcela rámec pouhé stratifikační resp. strukturní analýzy dané společnosti, neboť se soustřeďují především na studium příčin těchto podstatných projevů společenské reality. Marxisticko-leninským řešením dynamiky sociálního pohybu v jeho konstitutivních položkách diferenciálních a integračních procesů je *třídní pojetí společenského vývoje*. Zasaňuje komplexně jak do dynamiky diferenciálních, tak integračních procesů v celku sociálního pohybu. V kontextu diferenciálních procesů se jeho podstata koncentruje v poznatku, že základní determinantou stratifikačního prostoru a jeho změn je třídní skladba dané společnosti, což je takový typ sociální stratifikace, který vymezuje její jednotlivé elementy podle kritéria vztahu k výrobním prostředkům a formám rozdělování a ideologicko-politickým osnovám dané společnosti. Jinými slovy — třídy jsou takovým základním uskupením, které je vztaženo právě k dynamice společenského pohybu v jednotě jeho ekonomických, ideologických a politických faktorů. Je to právě třídní skladba dané společenské formace, která determinuje celý stratifikační prostor: je jeho příčinnou bází.

V soustavě integračních procesů se podstata třídního pojetí projevuje tím, že pro postižení celého souhrnu strukturních vztahů jsou determinující ty vztahy, které váží třídní skladbu společnosti s ostatními stratifikacemi, jinými slovy všechny ty „příčinné řetězce“, jejichž „prvou příčinou“ je třídní skladba (stratifikace) dané společnosti.

V kontextu sociální mobility, resp. sociální změny, pak třídní pojetí představuje poznatek, že pro souhrn stratifikačních změn jsou určujícími změny v jeho třídní skladbě, resp. pro souhrn změn v sociální struktuře (tj. ve vztazích mezi jednotlivými stratifikacemi) změny v těch vztazích, které vážou třídní skladbu s ostatními typy sociálních stratifikací.

Řečeno v kostce: bázi diferenciacních a integračních procesů v celku sociálního pohybu jsou třídní skladba dané společnosti a její příčinné vztahy k ostatním typům stratifikací; ve sféře proměn diferenciacních a integračních procesů jsou pak určující proměny v její bázi, tj. v třídní skladbě, a v příčinných vztazích třídní skladby a ostatních typů stratifikací.

Tím je mimo jiné řečeno, jak je falešně omezovat třídní skladbu dané společnosti pouze na jednu ze stratifikací dané společnosti a redukovat třídní pojetí sociální dynamiky pouze na její deskriptivní popis: z formálního hlediska je skutečně třídní složení společnosti možno chápat jako speciální typ stratifikace — ovšem jeho speciálnost je dána z dynamického hlediska jeho dominancí v určenosti celého stratifikačního prostoru. Navíc pak — jak vyplývá z toho, co bylo řečeno výše — vulgarizace třídního přístupu k dynamické analýze společenského vývoje vůbec pomíjí jeho vstup do určenosti integračních procesů, tj. sociální struktury, jakož i do určenosti stratifikačního pohybu a změn sociální struktury dané společnosti.

Některé poznámky k formalizaci uvedených problémů a jejich aplikace v empirickém výzkumu

V této části uvedeme možnou formalizaci našich dosavadních úvah: vynikne v ní zřetelněji difference mezi uvedeným pojetím stratifikace a struktury a „tradičním“ stratifikačním (a de facto i strukturálním) přístupem.

Označme symbolem A souhrn příslušníků dané společnosti (nebo také společnost), jeho individua označme a_i , $i \in I$, tedy $A = \{a_i\}$, $i \in I$. Označme dále symbolem K souhrn obsahových charakteristik sociálních stratifikací, tj. tzv. stratifikačních kritérií („elementárních statusů“), jeho elementy značme k_j , $j \in J$, tedy $K = \{k_j\}$ -t. Označme dále soustavu všech úplných disjunktivních rozkladů A (jako množiny) symbolem φ (úplným disjunktivním rozkladem rozumíme takový souhrn

podmnožin množiny A , z nichž každé dvě různé mají prázdný průnik a jejich sjednocení je celá množina A). Symbol A dále rezervujeme pro „nulový rozklad“ množiny A , symbol (a_j) pro rozklad po jednotlivých elementech. Stratifikaci společnosti A podle kritéria k_j nazýváme rozklad A podle kritéria k_j a značíme $S(A, k_j)$, přičemž předpokládáme, že $S(A, k_j) \in \varphi$ pro každé $j \in J$. Souhrn všech $S(A, k_j)$, $j \in J$ nazveme reálným stratifikačním prostorem společnosti A podle kritérií K a značíme $S(A, K)$. Zřejmě tedy $S(A, K) \subset \varphi$.

Strata stratifikace $S(A, k_j)$ (tj. podmnožiny vytvářející rozklad A podle kritéria k_j) označme $s_1(k_j), s_2(k_j), \dots, s_{i_{k_j}}(k_j)$; představují elementy stratifikace $S(A, k_j)$ chápáné jako množiny.

Hierarchii na stratifikaci $S(A, k_j)$ — značíme $\alpha(S, k_j)$ — nazýváme takovou relaci mezi jejími elementy, která je úplná, tj. pro libovolná dvě strata $s_p(k_j), s_q(k_j)$ platí buď $(s_p(k_j), s_q(k_j)) \in \alpha(S, k_j)$ nebo $(s_q(k_j), s_p(k_j)) \in \alpha(S, k_j)$, dále tranzitivní, tj. platí-li $(s_p(k_j), s_q(k_j)) \in \alpha(S, k_j)$, $(s_q(k_j), s_r(k_j)) \in \alpha(S, k_j)$, pak platí $(s_p(k_j), s_r(k_j)) \in \alpha(S, k_j)$ a konečně reflexivní, tj. neplatí $(s_p(k_j), s_p(k_j)) \in \alpha(S, k_j)$ pro libovolné $p = 1, 2, \dots, i_{k_j}$.

Stratifikaci s hierarchií značíme symbolicky $\{S(A, k_j), \alpha(S, k_j)\}$. Jsou-li $\{S(A, k_j), \alpha(S, k_j)\}$ a $\{S(A, k_m), \alpha(S, k_m)\}$ dvě stratifikace s hierarchií s týmž počtem elementů a předpokládáme-li, že jednotlivé elementy stratifikace jsou očíslovány tak, že platí

$$(s_p(A, k_j), s_{p+1}(A, k_j)) \in \alpha(S, k_j), \text{ resp.}$$

$(s_p(A, k_m), s_{p+1}(A, k_m)) \in \alpha(S, k_m), p = 1, \dots, i_{k_j}$ pak míru konzistence těchto stratifikací s hierarchiemi definujeme jako množinu (resp. mohutnost množiny)

$$\cup (s_p(A, k_j) \cap s_p(A, k_m), p = 1, \dots, i_{k_j}$$

Doplněk této množiny (resp. jeho mohutnost) naopak nazýváme mírou inkonzistence těchto stratifikací. Podobně lze definovat míru konzistence, resp. inkonzistence stratifikací pro případ, že jde o konečný počet stratifikací s hierarchiemi.

Dnes již víceméně tradičním problémem stratifikačního přístupu je z předem daného souboru několika stratifikací (empiricky určených) vytvořit novou stratifikaci, tzv. globální, která má tu vlastnost, že míra její konzistence s původními výchozími stratifikacemi je minimální. Jistým zobecněním tohoto

tradičně chápaného problému je tato úloha: snažíme se vytvořit takovou globální stratifikaci, která by měla následující vlastnost: na dané výchozí soustavě hierarchizovaných stratifikací lze tak změnit jednotlivé hierarchie, že míra konzistence globální stratifikace s takto upravenými výchozími stratifikacemi bude maximální. Již dříve jsme poznamenali, že kategoric konzistence stratifikací spadá do oblasti sociální struktury, neboť představuje jistý specifický typ vztahu na stratifikačním prostoru. I když tradiční stratifikační přístup končí u oblasti těchto úvah, není tím strukturální stránka poznání sociální skutečnosti zdaleka vyčerpána.

Jsou-li $S(A, k_u)$, $S(A, k_v)$ dvě stratifikace, pak stratifikaci $S(A, k_w)$ nazýváme zjemněným stratifikace $S(A, k_u)$, platí-li, že pro libovolné stratum $s_p(k_v) \in S(A, k_v)$ existuje stratum $s_q(k_u) \in S(A, k_u)$ takové, že $s_p(k_v) \subset \subset s_q(k_u)$. — Průnikem dvou stratifikací $S(A, k_u)$, $S(A, k_v)$ rozumíme takovou stratifikaci $S(A, k_w)$, která je zjemněním obou stratifikací $S(A, k_u)$, $S(A, k_v)$, přičemž libovolné jiné zjemnění těchto stratifikací než $S(A, k_w)$ je zjemněním stratifikace $S(A, k_w)$, která je tedy jakýmsi „nejhrubším zjemněním“ výchozích stratifikací. $S(A, k_w)$ budeme rovněž značit $S(A, k_u) \cap S(A, k_v)$. Analogicky definujeme průnik i pro libovolný konečný počet stratifikací.

K tomu poznamenejme, že zatímco stratifikace lze chápat jako třídění prvního stupně, průniky dvou stratifikací jsou ve skutečnosti tříděním druhého stupně, průniky tří stratifikací tříděním třetího stupně atd. Je tedy zřejmé, že pro studium vztahů jednotlivých stratifikací máme k dispozici rozsáhlý statistický aparát. (Kvantifikujeme-li např. stratifikaci $S(A, k_u) \cap S(A, k_v)$ počtem elementů v jednotlivých stratech, můžeme použít vztahové analýzy apod.)

Už samo formální hledisko uvedené skutečnosti — totiž že souvislosti, závislosti a vztahy daných dvou (či více) stratifikací — je analyzováno de facto na jejich průniku, tj. jiné stratifikaci, přičemž veškeré zjištěné relace mají symetrický charakter, ukazuje, že ani tento typ vztahů, tedy elementů sociální struktury, nevyčerpává její obsah.

Označíme-li sociální strukturu na dané populaci A symbolem O a její obecný element $o(k_p, k_q, k_r, \dots)$ — jde tedy o vztah mezi stratifikacemi $S(A, k_p)$, $S(A, k_q)$, $S(A, k_r)$, ..., pak v centru pozornosti strukturálního hlediska budou „příčinné vztahy“ mezi jednotlivými

stratifikacemi: z dynamického hlediska půjde o nalezení takové sociální stratifikace $S(A, k_t)$, která určuje prostor, v němž se „pohybují“ ostatní stratifikace. Označíme-li takto zobecněný příčinný vztah mezi stratifikacemi symbolem „ \rightarrow “, pak platí, že $S(A, k_t) \rightarrow S(A, k_j)$, $j \in J$. Třídní přístup k dynamické explikaci diferenciálních procesů pak spočívá v nalezení tohoto elementu stratifikačního prostoru, tj. stratifikace $S(A, k_t)$. To je kvalitativně odlišná situace od výše uvedených relací ve stratifikačním prostoru, získaných běžnými statistickými prostředky v soudobé empirické sociologii. Stojíme dnes před problémem vytvořit potřebné teoreticko-metodologické prostředky pro proceduru zjišťování výše uvedené třídní determinace diferenciálních procesů.

Analogická je třídní explikace integračních procesů v sociální realitě: zde jde o to nalézt takovou podsoustavu sociální struktury O , že prostor veškerých jejích elementů je jí určen: označíme-li analogicky jako výše tuto zobecněnou příčinnou vazbu symbolem „ \rightarrow “, jde o to nalézt takovou podsoustavu O' , že pro libovolný element $o \in O$ by existoval takový element $o' \in O$, že $o' \rightarrow o$. Třídní hledisko poznání integračních procesů v sociální realitě pak vychází z toho, že tato podsoustava je tvořena všemi vztahy mezi stratifikací $S(A, k_t)$ a ostatními elementy stratifikačního prostoru. I v této otázce stojíme před úkolem vytvořit potřebný teoreticko-technický fundament empirické aplikace uvedeného postupu.

Od zpracování těchto problémů odvisí pak i příslušný dynamický přístup k procesům sociální mobility a společenské změny: není možné se jim na tomto místě hlouběji věnovat. Důležité však je, že pro mobilitní procesy jsou podstatné pohyby v třídní skladbě dané společnosti, tj. v stratifikaci $S(A, k_t)$, pro procesy sociální změny jsou podstatné procesy „příčinných“ vztahů třídní skladby dané společnosti, tj. stratifikace $S(A, k_t)$ a ostatních elementů stratifikačního prostoru.

Pochopitelně, že uvedené problémy potřebují daleko detailnější a podrobnější výklad: zde zvolený způsob však má za účel pouze nastínit složitost celé situace a zejména ukázat, jak tradiční stratifikační přístup pokrývá pouze úvodní sféru empirického poznání sociální skutečnosti. Důležité však je, že stratifikační hledisko nevyčerpává prostor empirické sociologie a že navíc každá procedura empirického poznání potřebuje dů-

кладнѣ rozpracovanou teoretickou fundamentaci. Jedinѣ na jejím podkladѣ je moŝno radius empirickѣch postupů v konkrѣtním sociálním vѣzkumu neustále rozširovat.

Резюме

Харват Ф.: Социальная стратификация и структура; социальная мобильность и изменение: введение в теоретическую проблематику и конкретное исследование

Статья исходит из намеченной в общих чертах рекапитуляции основных тенденций в области понимания социальной стратификации и структуры, при чем она сосредоточивается на анализе тех симплификаций, на основе которых возможно сводить классовую структуру общества к специальному дихотомическому типу стратификации, якобы «представляющей гораздо более тонкий и подробный» подход к социальной действительности.

Положительные выводы этой критической оценки возможно выразить приблизительно следующим образом: социальная стратификация является выражением процесса социальной дифференциации, рост которого соответствует экстенсивному и интенсивному росту сложности современных обществ.

Совокупность стратификаций, или т. называемый стратификационный простор данного общества не входит однако непосредственно в область динамики общественного движения — это только крупный разрез одной стороны социального развития.

Диалектическим дополнением дифференциационных процессов общества являются интеграционные тенденции, состоящие в органическом объединении общественной дифференциации. Выражением интеграционных процессов в пределах данного общества является категория социальной структуры, элементами которой в отличие от социальной стратификации не являются социальные группы, а целые стратификации, э. з. системы соответствующих социальных групп и их отношения — э. е. непосредственные выражения связей этих стратификаций.

Изменения социальной стратификации во времени выражает категория социальной мобильности, между тем как категория общественного изменения является выражением перемещения социальной структуры: таким образом основная реляция категорий социальной стратификации и социальной структуры переносится и в реляцию их соответствующих дериватов.

Центром тяжести статьи является стремление уточнить динамические аспекты социального движения, описанного посредством категорий социальной стратификации и мобильности, так же как социальные структуры и общественные изменения. Отправным пунктом является классовый подход к анализу динамики общественного развития: он состоит в определении тех subsystemов стратификационного простора и социальной структуры, которые образуют основной детерминант их общего эволюционного назначения, значит какую-то

базу их динамики. Этой базой является как раз классовый состав общества и отношения этого классового состава к остальным стратификациям данного общества, так же как и аспекты мобильности с точки зрения общественных изменений в их переменной продолжительности. Процесс обнаружения этой базы отождествляется единственно с неупрощенным классовым подходом к познанию общественной действительности.

В заключительной части статьи заметки, касающиеся формализации предыдущих размышлений, необходимой для конкретного социального исследования дифференциационных и интеграционных процессов общества в их развитии.

Summary

Charvát F.: Social Stratification and Structure. Social Mobility and Change: Introduction into Theoretical Problems and Concrete Research

The present paper proceeds from the general recapitulation of fundamental tendencies in the conception of social stratification and structure, and devotes particular attention to the analysis of those simplifications according to which the class structure of society may be reduced to a special dichotomic type of stratification allegedly representing "a far more subtle and detailed" approach to social reality.

The positive conclusions of this critical evaluation may roughly be expressed in the following way: the social stratification is an expression of the process of social differentiation, the growth of which corresponds to both the extensive and the intensive increase in the complexity of modern societies.

The complex of stratifications, or also the so-called stratification space of the given society, however, does not directly fall into the area of the dynamics of social motion — it is only a large section of one of the aspects of social development.

Integration tendencies, based on the organic unification of social differentiation, represent the dialectical complement of the differentiating processes taking place in society.

The integration processes within the framework of the given society are expressed by the category of social structure whose elements — in contradiction to social stratification — are not social groups but entire stratifications, i. e. systems of the respective social groups and their relations, the latter being direct expressions of the union of these stratifications.

The transformations of social stratification in time dispersion are expressed by the category of social mobility, whereas the category of social change expresses the transformations of social structure: thus the basic relation between the category of social stratification and that of social structure is project-being direct expressions of the union of these stratifications.

The central moment of this paper is the endeavour to present with more precision

the dynamic aspects of social motion described by means of the categories of social stratification and mobility and those of social structure and social change. The starting-point here is the class approach to the analysis of the dynamics of social development: it is based on the definition of those subsystems of the stratification space and social structure which form the basic determinant of their entire developmental aim, i. e. a certain basis of their dynamics. This basis is just the class structure of the society and the relations between this class structure

and all the other stratifications of the given society, as well as the mobility aspects from the viewpoint of social changes in their variable time duration. The process of finding this basis is the only one identical with the non-simplified class approach to the knowledge of social reality.

The final part of the paper is devoted to notes concerning the formalization of the foregoing considerations; this is inevitable for concrete social research into the differentiation and integration processes of society in their development.